

NÉMETH ÁRON

„Támaszd nekik királyul Dávid fiát...”

A Zsolt 72 recepciója a Salamon Zsoltárai 17-ben¹

ZUSAMMENFASSUNG

„Laß ihnen erstehen ihren König, den Sohn Davids...”

Die Rezeption von Ps 72 in Psalmen Salomos 17

In der Rezeptionsgeschichte des kanonischen Psalms 72 spielt die pseudepigraphische Sammlung von den Psalmen Salomos (PsSal), besonders PsSal 17 eine bedeutende Rolle. Es ist in der Forschung immer wieder erwähnt, dass Ps 72 im Hintergrund von PsSal 17 unter anderen biblischen Texten auch zu erkennen ist, diese Aussage wird aber meistens nicht konkretisiert.

Dieser Aufsatz versucht nachzuweisen, dass Ps 72 als Muster für den Autor und Redaktor von PsSal 17 galt. Die sprachlichen und zum Teil strukturellen Gemeinsamkeiten der beiden Gedichte zeigen deutlich, dass der Verfasser von PsSal 17 den Text von Ps 72 gut kannte und – wenigstens im Kopf – vor sich hatte. Daraus folgt, dass das Messiasporträt des pseudepigraphischen Psalms eine Art theologischer Neuinterpretation und Aktualisierung des Königsbildes von Ps 72 betrachtet werden kann. Diese Neuinterpretation führt zu einer Akzentverschiebung im Richteramt des Königs, der nicht mehr als Retter der *parsonae miserae*, sondern als strafender Richter der Sünder und Nationen auftritt.

A ki a Zsolt 72 recepciótörténetét vizsgálja, nagyon hamar kézbe kell, hogy vegye a ΨΑΛΜΟΙ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ 'Salamon Zsoltárai' (a továbbiakban: SalZsolt) című pseudepigráf iratot.

A SalZsolt egy 18 költeményből álló zsolttárgyűjtemény az intertestamentális korból. Bár a zsolttárkönyv csak görög és szír nyelven maradt ránk,² tudományos konszenzus mutatkozik abban, hogy eredeti nyelve a héber volt.³ A kevés és burkolt történelmi utalás alapján az irat a Kr. e. 1. sz. közepéről származik Palesztinából, a szövegek elsősorban ennek a kornak a társadalmi, politikai és val-

1 Az MRE Doktorok Kollégiuma révkomáromi ülésén, az Ószövetségi szekcióban 2012. augusztus 24-én elhangzott előadás bővebb, szerkesztett változata.

2 Összesen 11 görög és 5 szír nyelvű, részben töredékes kéziratot ismerünk, melyek Kr. u. 10. századnál nem korábbiak, lásd DE JONGE: Psalms of Solomon, 161; ATKINSON: Theodicy, 548; LATTKE: Psalmen Salomos, 806; STUCKENBRÜCK: Messianic Ideas, 93; WRIGHT: Critical Edition, 12; KAISER: Geschichte, 81.

3 Erre utalnak a görög szövegben fellelhető szemitizmusok. Feltételezhetően az eredeti héber nyelvű gyűjteményt nagyon hamar lefordították görögre, s talán ezután szír nyelvre. Nem egyértelmű, hogy ez utóbbi fordítás a héber vagy a görög szöveget veszi alapul, valószínűleg inkább görög nyelvű *Vorlage*-ra kell gondolnunk, lásd GRAY: Psalms of Solomon, 627; KUHN: Psalmen Salomos, 1–25; EISSFELDT: Einleitung, 827; DE JONGE: Psalms of Solomon, 161; BRANDENBURGER: Gesalbter des Herrn, 217; VANDERKAM: Introduction, 129; ATKINSON: Theodicy, 548–549; LATTKE: Psalmen Salomos, 806; ROOSE: Endzeitliche Hoffnungen, 122; CHARLES: Pseudepigrapha, 627; WRIGHT: Critical Edition, 11–12; SZABÓ: Salamon zsolttárai, 16; KAISER: Geschichte, 81, vö. ROST: Einleitung, 90. A szöveg visszafordítását héberre W. Frankenberg végezte el, lásd FRANKENBERG: Datierung, 66–85.

lasi feszültségeit tükrözik vissza,⁴ de egyes zsoltárok keletkezése korábbi időre is visszanyúlhat.⁵ Joachim Schüpphaus kimutatása szerint a gyűjtemény két fázisban állhatott elő, Kr. e. 63 után egyrészt, Kr. e. 48 után másrészt.⁶ Kérdéses a gyűjtemény mögött álló szerzői kör kiléte. Szerzőként, illetve szerkesztőként a kutatásban több csoport szóba került már: farizeusok (pl. Ryle–James, Holm-Nilsen, Rost, Wellhausen, Kittel, Gray, Schüpphaus),⁷ szaduceusok, esszénusok (Charlsworth, Wright, Hann), haszidok (Flusser), keresztyének (Cerda),⁸ újabb vélekedések szerint egy ismeretlen zsidó szektára (Brock, Sanders) vagy nem-szektás csoportra (McNamara, de Jonge, Mack, Atkinson) kell gondolnunk.⁹ Mindenképpen egy, a hasmóneusokkal és Rómával szembenálló ellenzéki körrel van szó.

Számos vizsgálat igazolta már, hogy a SalZsolt szerzői, illetve szerkesztői köre jól ismerte a kanonikus Zsoltárok könyvét, mégpedig valószínűleg abban a végső formájában, ahogyan az a héber Bibliában ma is megtalálható.¹⁰ A pszeudepigráf gyűjtemény költeményei számára a kanonikus zsoltárok jelentették a műfaji, stílári, nyelvi, sőt olykor teológiai-tartalmi mintát, ezzel mintegy imitálják a kánoni zsoltárokat.¹¹

A gyűjtemény talán legismertebb darabja,¹² és messiási vonatkozásai miatt is gyakran idézett SalZsolt 17 háttérében kutatók egybehangzó megállapítása szerint a Zsolt 72 határozottan felfedezhető.¹³ A SalZsolt 17 Messiás-képét e zsoltáron kívül természetesen több bibliai textus együttesen határozza meg, mint például a Nátán-jövendölés (2Sám 7,8–17),¹⁴ különböző próféciák (főként Ézs 2; 11; 49; 60; 66; Ez 34;

4 EISSFELDT: Einleitung, 830.831; WRIGHT: Psalms of Solomon, 643; BRANDENBURGER: Gesalbter des Herrn, 217; WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 130; FABRY: Messias, 37; SZABÓ: Salamon zsoltárai, 23–24.

5 SCHÜPPHAUS: Psalmen Salomos, 76, hasonlóan WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 130.

6 SCHÜPPHAUS: Psalmen Salomos, 138–155. Bővebben lásd lentebb.

7 A farizeusi háttér feltételezése újabban sokat támadott hipotézis, lásd SCHREIBER: Gesalbter und König, 161; WRIGHT: Critical Edition, 8. A farizeusi szerzőség valóban nem minden kétséget kizáróan bizonyos, de nem is teljesen valószínűtlen, lásd SZABÓ: Salamon zsoltárai, 29.

8 A keresztyén szerzőségnek minimális a támogatottsága a kutatásban, a zsidó szerzőség konszenzusnak nevezhető, lásd SZABÓ: Salamon zsoltárai, 26.

9 ATKINSON: Implications, 95–97; uő: Theodicy, 572, vö. WRIGHT: Critical Edition, 8–10.

10 Elsősorban lásd WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 139–140.

11 ROST: Einleitung, 90; DE JONGE: Psalms of Solomon, 159; WRIGHT: Psalms of Solomon, 646; WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 130–131; CHARLESWORTH: Interpretation, 266; LATTKE: Psalmen Salomos, 807; SZABÓ: Messiás alakja, 1. Gunkel a királyzsoltárok késői datálása elleni érvelésében említi meg Salamon Zsoltárait mint a kanonikus zsoltárok „gyenge utáztatit”: „Oder man hat die Lieder auf die makkabäischen Priesterfürsten deuten wollen, aber die P., die wir aus so spätere Zeit in den Apokryphen und den „Solomo“-Psalmen besitzen, sind schwächliche Nachahmungen der alten Muster oder sind so von Reflexion zerfressen, daß sie sich von den kräftigen und schwungvollen kanonischen Königs-P. aufs stärkste unterscheiden,” lásd GUNKEL: Psalmen, 1619.

12 Így pl. GÁSPÁR: Salamon zsoltárai, 502; ATKINSON: Study, 129; SZABÓ: Salamon zsoltárai, 114.

13 SCHÜPPHAUS: Psalmen Salomos, 115; CHARLESWORTH: Messianology, 30; WRIGHT: Psalms of Solomon, 641.646; uő: Critical Edition, 7; BROYLES: Redeeming King, 33–34; SCHREIBER: Gesalbter und König, 173–174; SZABÓ: Messiás alakja, 10. A SalZsolt 17 és a királyzsoltárok (különösen a Zsolt 89) kapcsolatának kérdéséhez lásd még WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 136–138.

14 A SalZsolt 17,4.21–43 lényegében a Dávidnak tett ígéret aktualizálása. A két szöveg közötti kapcsolat mindenestre nem irodalmi és nyelvi, csupán tartalmi, lásd WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 132. 135.

37; 45; 47), valamint egyéb királyzsolttárok (pl. Zsolt 2; 18; 89).¹⁵ A szerző bizonyosan nem egy textusra, hanem ószövetségi és deuterokanonikus tradíciók sokaságára támaszkodik, melyeket újraolvasva aktualizálja a prófétai jövendöléseket és bibliai szövegeket.¹⁶ Ezek között a háttértexstusok között tartjuk számon a Zsolt 72-t is, mely teológiai és nyelvi-irodalmi kapcsolatban van a SalZsolt 17-tel.

Erre a kapcsolatra több tanulmány rámutat,¹⁷ de a Zsolt 72 recepciójának részletesebb elemzésére a SalZsolt 17-ben (ismereteink szerint) még nem került sor. A szószerinti utalások miatt általában az Ézs 11, Zsolt 2 és 89 recepciójával foglalkozik a szakirodalom. E tanulmányban most arra a kérdésre keressük a választ, hogy a Zsolt 72 milyen mértékben hatott a SalZsolt 17-re: Mit vesz át, és mit hagy el a későbbi szerző a kanonikus zsolttár gondolataiból, hogyan értelmezi át az ószövetségi királyzsolttárt más bibliai szövegek tükrében, megváltozott történelmi kontextusban?

1. Irodalmi összehasonlítás

A két szöveg irodalmi, motívumbeli, terminológiai hasonlóságait számbavéve nagyon valószínű, hogy a SalZsolt 17 szerzője ismerte és mintának tekintette a Zsolt 72-t.

Mielőtt azonban összevetjük a két zsolttárt, le kell szögezni, hogy a SalZsolt 17 szövege minden bizonnyal többszöri redakció eredménye. Többen rámutattak már arra, hogy a költemény nem teljesen egységes, sőt az egész gyűjteményre jellemzőek a feszültségek, ellentmondások, duplumok vagy kommentárszerű megjegyzések, amelyek leginkább azzal magyarázhatóak, hogy a gyűjtemény – és benne a SalZsolt 17 költeménye – nem egyetlen kéz alkotása.¹⁸

Joachim Schüpphaus a formai és tematikus különbségek, valamint a szövegek háttérben felfedezhető lehetséges történelmi szituáció alapján meggyőzően mutatta ki, hogy a gyűjtemény két fázisban állhatott elő.¹⁹ A költemények egy része erősen történelmi vonatkozású panaszsolttár, melyek Pompeius korának viszonyait tükrözik vissza, és körülbelül Kr. e. 63–61 között keletkezettek, és állhattak össze gyűjteménnyé. Schüpphaus szerint a gyűjtemény első kiadása a következő szakaszokat tartalmazta: SalZsolt 1,1–7; 2,1–2.5–7.8b+c.11–14; 4,1–7.8c.9–22; 5,5–7; 7,1–3.5–8.10; 8,1–6.8a.9–10.14–22a; 8,27–28.30–32a.32b; 9,1.2a.8–10a; 11,1–8; 12,1–6a; 17,4–6.11–13.21ab.22.23a.26.28–31.²⁰

15 Vö. HAHN: Hoheitstitel, 149; GÁSPÁR: Salamon zsolttárai, 50; BRANDENBURGER: Gesalbter des Herrn, 235; CHARLESWORTH: Messianology, 30; COLLINS: Messianism, 104; SCHREIBER: Gesalbter und König, 165. 170. 172–173; WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 134. 136–138; CHARLESWORTH: Interpretation, 266; ROOSE: Endzeitliche Hoffnungen, 122–123; SAURE: Königspsalmen, 279. 337; SZABÓ: Salamon zsolttárai, 48.115; uő: Messiás alakja, 10; COLLINS: Scepter, 58.

16 Lásd WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 135; SZABÓ: Messiás alakja, 2.10–11.

17 Lás fentebb, 12. láb.

18 KELLERMANN: Messias und Gesetz, 101; SCHÜPPHAUS: Psalmen Salomos, 73. 154–155; WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 133. 134; SZABÓ: Messiás alakja, 2.

19 SCHÜPPHAUS: Psalmen Salomos, 138–155, ugyanígy OEGEMA: Der Gesalbte, 105–106; WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 131–132; ROOSE: Endzeitliche Hoffnungen, 122.

20 SCHÜPPHAUS: Psalmen Salomos, 154–156.

Ezek a zsoltárok később komoly átdolgozáson estek át, és kiegészültek további költeményekkel, elsősorban dicsőítő és tanító zsoltárokkal, melyek történetileg már Pompeius halálát feltételezik, keletkezési idejük nagyjából Kr. e. 48–44/42 közé tehető.²¹ Ezek a költemények irodalmilag egységesebbek, összeállítójuk redakcionálisan kiegészíti a gyűjtemény korábbi zsoltárait. Az átdolgozás során a következő szakaszokkal egészül ki a gyűjtemény Schüpphaus vizsgálata szerint: SalZsolt 1,8; 2,3–4.8a.9.10.15–18.19–37; 3; 4,8a+b.23–25; 5,1–4.8–19; 6; 7,4.9; 8.7.8b,11–12.13.22b.23–26.29.32b.33a.34; 9,2b+c.3.4–5.6–7.10b.11; 10; 11,9; 12,6b+c; 13–16; 17,1–3.7–10.14.15–20.21bα.23b–25.27.32–46;18,1–9.(10–12).²²

Rátérve a konkrét irodalmi hasonlóságokra talán a legalapvetőbb egyezés a Zsolt 72 és a SalZsolt 17 között, hogy mindkét költemény salamoni feliratot visel. Salamon neve hagyományosan nemcsak a bölcsességirodalommal, hanem a zsoltárköltéssel is összefonódik (lásd 1Kir 5,12),²³ ezért nem meglepő, hogy egy lezárt dávidi zsoltárkönyv után, az újabb hasonló gyűjtemény éppen Salamon nevét viseli. A kanonikus Zsoltárok könyvében két olyan zsoltárt találunk, melyeknek feliratában Salamon neve szerepel: Zsolt 72; 127. Ezek a költemények tehát kiváltképpen is modellt jelenthettek a peszudepigráf gyűjteménynek.²⁴ A SalZsolt 17 – akárcsak a gyűjtemény többi zsoltára – valószínűleg csak a zsoltárkönyv összeállításakor kapta a szekunder salamoni feliratot.

A SalZsolt 17 és Zsolt 72 között feltűnő egyezést találunk az irodalmi formában és a témaválasztásban is. Mindkét költemény királyzsoltár, vagyis mindkét szöveg motívumaiban és tematikájában általánosan a (jeruzsálemi) királyra, annak tisztére és hivatalára fókuszál.²⁵ A műfajazonosság leginkább a SalZsolt 17,21–46 és a Zsolt 72 között áll fenn, mely szerint mindkét szöveg(rész) az uralkodóért mondott könyörgés, közbenjáró imádság.²⁶ Ezeken túl további strukturális egyezéseket fedezhetünk fel a SalZsolt 17,21–31 és a Zsolt 72,1–11 között.

A SalZsolt 17,21-ben új szakasz kezdődik, melyet Isten újbóli megszólítása és a költeményben korábban nem szereplő *imperativusok* is kiemelnek. A 21. vers a Zsolt 72,1 imakezdetével azonos nyelvtani formákat használ: *vocativus* és *imperativus*:

SalZsolt 17,21abβ.22a	Zsolt 72,1aβ.b
Íme, óh, Uram, támaszd nekik királyul (ὁ βασιλεύς) Dávid fiát... Övezd fel őt erővel, hogy megtörje az igazságtalan (ἄδικος) uralkodókat...	Isten! Add törvényeidet a királynak (מִלְךְ), és igazságodat (תְּקָרָךְ) a király fiának.

21 SCHÜPPHAUS: Psalmen Salomos, 154–155. 157.

22 SCHÜPPHAUS: Psalmen Salomos, 155.

23 WRIGHT: Psalms of Solomon, 641; VANDERKAM: Introduction, 128; SZABÓ: Salamon zsoltárai, 25.

24 VANDERKAM: Introduction, 128; SZABÓ: Salamon zsoltárai, 25.

25 A királyzsoltárok definícióját lásd ZENGER: Königspsalmen, 510.

26 BROYLES: Redeeming King, 34.

Az imakezdet nemcsak a műfajt adja meg, hanem kulcskifejezések formájában az ima témáját is. Eszerint egy igazságos királyért mondott könyörgés áll előttünk. A megszólítást a király elsősorban bírói feladatának leírása követi mindkét költeményben: SalZsolt 17,22–29; Zsolt 72,2–7. Ezeket a szövegrészeket nagyban meghatározzák a שפט/צדק/שפט gyökökhöz, illetve az ezeknek megfelelő κρίνω/δικαιοσύνη kifejezésekhez tartozó fogalmak.²⁷ Például:

SalZsolt 17,23.26.29.	Zsolt 72,2.4
<p>...hogy bölcs igazságossággal (δικαιοσύνη) eltávolítsa a bűnösöket [...]</p> <p>igazságossággal (δικαιοσύνη) fog vezetni, hogy megítélje (κρίνω) a nép törzseit [...]</p> <p>Megítéli (κρίνω) a népeket és nemzeteket bölcs igazságosságával (δικαιοσύνη)</p>	<p>...hogy igazságosan (צדק) ítélje népet, és törvényesen (משפט) a nyomorultakat. [...]</p> <p>Szolgáltasson igazságot (שפט) a nép nyomorultjainak, segítse meg a szegényeket, de tiporja el az elnyomókat!</p>

Az igazságszolgáltatás messiási feladatának tárgyalása után a SalZsolt 17,30–31 új gondolatsorba kezd, mely a népek hódolatát fogalmazza meg. A témát már a SalZsolt 17,22.24.25 megelőlegezi, ahol szintén szó esik idegenekről, ott azonban az idegenek mint belső társadalmi tényező jelennek meg, így az ott tárgyalt probléma belpolitikai természetű. A 29. verstől már elkezdődik egy univerzális nyitás, mely a 31. versben éri el tetőfokát.

Ugyanez történik a Zsolt 72-ben is, mikor a 8. vers univerzálissá tágitja a perspektívát, és a 72,9–11 már az idegen népek reakcióját írja le, akik mintegy válaszolva a király igazságos uralmára, hódolatukat teszik előtte. Jellemző erre a szakaszra a többes számú igealakok megjelenése, feltűnő egyezéseket találunk továbbá a szóhasználatban is. A SalZsolt 17 feltételezett héber eredetije valószínűleg a Zsolt 72-ben is megjelenő kifejezéseket használta: צָרָה וְצָרָה; = ἄκρος τῆς γῆς; נוי = ἔθνος; עבר = δουλεύω; חָנָן = δῶρα.²⁸

27 SCHREIBER: Gesalbter und König, 173–174. A SalZsolt 17 igazságos ítélkezésről szóló szakaszának 23–24 versei a Zsolt 72 mellett Zsolt 2,9 és Ézs 11,4 kifejezéseit is felhasználja.

28 Vö. SCHREIBER: Gesalbter und König, 174.

SalZsolt 17,30–31	Zsolt 72,8–11
Igába hajtja a pogányok népeit (έθνος), hogy szolgáljanak (δουλεύω) neki, hogy megdicsőítse az Urat, az egész föld előtt [...] Hogy eljöjjenek a pogányok (έθνος) a föld határáról (έκρος τής γής) és meg-lássák dicsőségét, ajándékba (δώρα) hozzák elgyengült fiait [...]	Uralkodjék tengertől tengerig, és a fo-lyamtól a föld széléig (יַרְדֵּן-רַבְרָב). Hajtsanak térdet előtte a pusztalakók, nyalják a port ellenségei! Tarsísna és a szigeteknek királyai hoz-zanak ajándékot (תְּבָרָה), Sába és Szeba királyai fizessenek adót! Boruljon le előtte minden király, min-den nép (גוֹי) őt szolgálja (עָבַד)!

A vizsgált szövegrészben tehát a témák megegyező sorrendje a következő szerkezeti azonosságot eredményezi:

	SalZsolt 17,21–31	Zsolt 72,1–11
Imakezdet	2labβ.22a	1aβ.b
Igazságszolgáltatás	22–29	1–7
Világuralom	30–31	8–11

Megállapíthatjuk, hogy a SalZsolt 17 szövegén belül mindenekelőtt abban a szakaszban jelentkeznek irodalmi hasonlóságok a Zsolt 72-vel, mely a pszeudepigráf zsoltár valamikori alaprétegének törzsszövege volt. Az irodalmi hasonlóságok, a motívum- vagy témabeli egyezések, illetve a szóhasználat rokonsága alapján öszszességében megerősíthetjük, hogy a SalZsolt 17-nek – legalábbis a zsoltár alaprétegének – szerzője nemcsak ismeri, hanem mintának tekinti a Zsolt 72-t. Direkt irodalmi függőségről nem beszélhetünk, hiszen a SalZsolt 17 nem idézi a Zsolt 72-t, de a pszeudepigráf zsoltár középső része (SalZsolt 17,21–31) különösen is sok nyelvi-irodalmi hasonlóságot mutat a Zsolt 72-vel, mely alapján joggal feltételezhetjük, hogy a SalZsolt 17 e szakaszának szerzője ha fizikailag nem is, de gondolatban maga előtt látta a Zsolt 72-t.²⁹

A két költemény hasonlóságát makrostrukturális szinten vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy gyűjteményen belüli pozicionálásuk is lényegében megegyezik. A királyzsoltárok nem egy blokkban, hanem a Zsoltárok könyvében strukturálisan fontos helyeken, általában kisebb részgyűjtemények végén találhatóak. A Zsolt 72 ennek megfelelően a Zsoltárok könyvének jelenlegi struktúrájában a II. könyv (Zsolt 42–72) zárózsoltára. A SalZsolt gyűjteményében szintén felfedezhető egyfajta szerkesztői tudatosság,³⁰ s talán éppen a kanonikus minta alapján, szintén

29 A Zsolt 72 mellett természetesen több más textus is szerepet játszott a végső szöveg kialakulásában, így leginkább a Zsolt 2 és az Ézs 11,1–5.10 gondolataira és kifejezéseire ismerhetünk még rá, ezek viszont elsősorban a pszeudepigráf zsoltár szekunder szakaszaiban tűnnek fel.

30 Ehhez bővebben lásd SCHÜPPHAUS: Psalmen Salomos, 155; KAISER: Komposition und Redaktion, 130–145.

„királyzsoltárok” zárják (SalZsolt 17 és 18) a gyűjteményt.³¹ A SalZsolt 17 már a gyűjtemény első kiadásában is záró funkciót töltött be, melyet a későbbi redaktor sem változtatott meg.³²

2. Teológiai összehasonlítás

A fent vázolt nyelvi-irodalmi hasonlóságok, valamint strukturális egyezések továbbvezetnek a tartalmi kérdések felé. Ha a SalZsolt 17 formailag és irodalmilag mintának tekintjük a Zsolt 72-t, felmerül a kérdés, hogy miként viszonyul annak teológiájához, királyképehez.

A SalZsolt 17 egy társadalmi krízisben fogalmazza meg vágyát egy igazságos uralkodó után, aki Dávid házából származik, és aki helyreállítja majd az ország békéjét. Amikor ezt az uralkodóideált megfesti, tulajdonképpen nem tesz mást, mint korának sajátos történelmi helyzetében előhívja és újrarajzolja az igazságot szolgáltató király bibliai képét. A portré megrajzolásához leginkább az Ézs 11, Zsolt 2 és 89 királyának vonásait veszi alapul, de meghatározónak tűnik a Zsolt 72 királyképe is. A következő teológiai összehasonlítás során azt vizsgáljuk, hogy a SalZsolt 17 szerzője és redaktora miként értelmezi újra azt a királyképet, melyet a Zsolt 72 jelenít meg az Ószövetségben.

A Zsolt 72 egy hármas kapcsolatrendszerben mutatja be a királyt:

1. Király és Isten: individuális vagy teopolitikai dimenzió
2. Király és a nép: társadalmi vagy belpolitikai dimenzió
3. Király és a népek: univerzális vagy külpolitikai dimenzió

A SalZsolt 17 ugyanebben a három dimenzióban próbálja meg elhelyezni a királyt, és meghatározni feladatát. Királyportréja ezért sok ponton kapcsolódik a hagyományos izraeli/júdai királyteológiához, s így a Zsolt 72-vel is találunk rokon vonásokat. Jól érzékelhető azonban, hogy a SalZsolt 17 hátterét jelentő zavaros történelmi helyzet miatt a királyi feladatok sajátos hangsúlyokkal jelennek meg. Jogosan fogalmaz Robert B. Wright, hogy a SalZsolt gyűjteménye krízis-irodalom.³³ Ez a krízis pedig az ószövetségi királyteológia klasszikus elemeinek felhasználásával alkotja meg maga számára a dávidi Felkent portréját.

2.1 Király és Isten

A király és az istenség személyes kapcsolatának definiálása központi jelentőségű az ókori királyideológiákban. Minden esetben egy nagyon szoros kapcsolatról van szó, esetenként elmosódó határokkal király és istenség között. Izrael népe – ókori közel-keleti mintákat alapul véve – szintén megfogalmazta maga számára ezt a na-

31 WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 136–137. A SalZsolt és a Zsoltárok könyve szerkesztésének elvi hasonlóságait mutatja az is, hogy a gyűjtemény kezdőzsoltárának nincs felirata, lásd WASCHKE: Psalmen Salomos 17, 130–131.

32 Amikor a redaktor az 1/2; 4; (5); 7; 8; (9); 11; 12; 17 gyűjteményét kiegészítette a 3; (5); 6; (9); 10; 13; 14; 15; 16; 18 zsoltárokkal, megtartotta az 1/2; 8; 17 pillérszerepét, lásd SCHÜPPHAUS: Psalmen Salomos, 155.

33 „The Psalms of Solomon is literature of crisis”, lásd WRIGHT: Psalms of Solomon, 643.

gyon sajátos viszonyt, így lett az ószövetségi királyteológia szerint az izráeli/júdai uralkodó JHVH fia, elsőszülöttje, felkentje, szolgálja, kiválasztottja, társuralkodója, reprezentánsa. A király és az istenség rendkívül szoros és személyes kapcsolata azonban egyben egy hivatali viszony is, mely mindig alá- és fölérendeltséget jelent. Az Ószövetség, polemizálva az ókori Közel-Kelet szélsőséges elgondolásaival, minden lehetséges eszközzel igyekszik elkerülni a király és JHVH személyének összemosisát, és kifejezni a király alárendelt szerepét, emberi voltát.³⁴ Már önmagában az a tény, hogy a király, illetve a királyság ügyében Istenhez kell fordulni imádságban, jelzi ezt a függőségi viszonyt.³⁵ Ebben a tekintetben a Zsolt 72 és a SalZsolt 17 teljesen egyforma gondolkodást képviselnek.

A Zsolt 72 a király JHVH-nak való alárendeltségét rögtön az ima kezdetén kifejezésre juttatja (Zsolt 72,1–2): „Isten! Add törvényeidet a királynak, és igazságodat a király fiának...”. A király tehát a helyes uralkodás eszközeit (מִשְׁפָּטֵיךָ, מִדְּבָרֶיךָ) direkt JHVH-tól kapja, mely által isteni felhatalmazást kap az uralkodásra. De nemcsak a helyes uralkodás eszközei származnak JHVH-tól, hanem az uralkodás tárgya, azaz a nép is JHVH tulajdona (עַמֶּךָ, עֲבָדֶיךָ), ezáltal a király JHVH reprezentánsává válik. JHVH reprezentánsaként uralkodni rendkívül kiváltságos szerep ugyan, de egyben világosan jelzi az Isten felsőbbrendűségét. A király alárendelt voltát a zsoldár végén álló doxológia újra aláhúzza, hiszen már nem is említi a királyt, csak JHVH hatalmát dicséri (Zsolt 72,18–19), ezzel megjelenítve egy erőteljes teokratikus záróakkordot a királyzsoldár végén.³⁶

A földi király alárendelt volta a SalZsolt 17-ben is nyilvánvaló: a király Isten megbízatásából és Isten felhatalmazásával léphet csak fel. Isten ülteti trónra (SalZsolt 17,4.21), és ő adja az uralkodáshoz szükséges kompetenciát is.³⁷ A helyes uralkodáshoz szolgáltatott eszköz ezúttal az ἰσχύς 'erő, hatalom', mely szintén Istentől ered (SalZsolt 17,22).

A SalZsolt 17 alaprégének szerzője csak szűkszavúan utal a király-Isten viszonyra, a későbbi redaktor viszont még tovább részletezi, és új aspektusokkal egészíti ki a király Istentől való függőségét, mely szerint Isten nem csak kiválasztotta őt, hanem a királynak is maga az Úr a királya, Ő tanítja, az Ő nyáját legelteti, Benne reménykedik és Őt féli (SalZsolt 17,34.39–40.42). A redaktor továbbá egy olyan kerettel (SalZsolt 17,1.46) látja el a költeményt, melyben Isten abszolút királyságát hirdeti meg, ezzel mintegy relativizálva a földi uralkodó jelentőségét. A reprezentatív teokráciából tehát a redaktor elmozdul a jelenléti teokrácia felé: „Uram, te magad vagy a mi királyunk, mindörökké” (SalZsolt 17,1) „maga az Úr a mi királyunk mindörökkön örökké” (SalZsolt 17,46).³⁸

34 Talán egyetlen kivétel a Zsolt 45,7, vö. STUCKENBRUCK: Messianic Ideas, 97.

35 LIWAK: Herrscher, 178; STEINHILBER: Fürbitte, 38.

36 A zsoldár teokratikus keretére többek között B. Janowski hívja fel a figyelmet, lásd JANOWSKI: Frucht der Gerechtigkeit, 105, hasonlóan KUSTÁR: Ószövetség király-szövegei, 10.

37 SCHREIBER: Gesalbter und König, 98; KAISER: Geschichte, 120. 123–124.

38 Ez az elmozdulás a kanonikus Zsoltárok könyvében is tetten érhető, lásd újabban LEUENBERGER: Konzeptionen, 87; WILSON: King, 391–406; ZENGER: Einleitung, 357; JANOWSKI: Tempel aus Worten, 300.

A Zsolt 72 trónra lépő királya és a SalZsolt 17 trónra kívánt uralkodója tehát egyformán az istenség reprezentánsa, megbízottja. JHVH felhatalmazását élvezik, aki a helyes uralkodás eszközeit garantálja számukra.

Az istenséggel való szoros kapcsolat leírásának lényege az uralom legitimálása. A legitimáció a SalZsolt 17 szerzője számára alapvető fontosságú kérdés, hiszen a költemény megírásának apropója éppen az, hogy a hatalom birtokosai nem törvényes uralkodók a szerző szemében. A Dávid-fiúság jelenti azt a kritériumot, mely jogalapot jelent a jeruzsálemi királynak az uralkodásra, hiszen Dávid háza az Isten által kiválasztott dinasztia.³⁹ A SalZsolt 17 alaprétegének szerzője ezért fontosnak tartja a dinasztikus rendet mint isteni rendet, melynek hangsúlyozásával korának politikai helyzetét kritizálja. Csak az uralkodásra kiválasztott családból kerülhet ki JHVH felkentje, ezért a zsoltár kezdetén fel is idézi a Dávidnak tett ígéretet (vö. 2Sám 7,8–17):

SalZsolt 17,4

Te, Uram, Izrael királyává választottad Dávidot, megesküdtél neki ivadéka felől mindörökre, hogy uralma nem szűnik meg színed előtt.⁴⁰

Az általunk közelebről vizsgált szakasz első verse, a SalZsolt 17,21 is ezt a dinasztikus rendet tartja szem előtt, amikor Dávid fiát kívánja trónra.⁴¹

SalZsolt 17,21

Íme, óh, Uram, támaszd nekik királyul Dávid fiát, arra az időre, melyet kiválasztottál, óh, Isten, hogy a te szolgád uralkodjék Izrael fölött.

Ennek a versnek a megfogalmazása a Zsolt 72 kezdetéhez áll nagyon közel.⁴² A Zsolt 72 azzal indul, hogy költői paralellen egymás mellé állítja a királyt és a király fiát. Bár exegetikai viták tárgya, de a dinasztikus érdeklődés szempontjából mellékes, hogy a יְהוָה és a בֶּן-יְהוָה itt ugyanazt a személyt jelöli-e, vagy ténylegesen apát és fiát. Mindenképpen igaz, hogy a szerző nem egy királyi személyt, hanem egy királyi családot lát maga előtt. A Zsolt 72,1 בֶּן-יְהוָה kifejezése és a későbbi jókívánságok sora alapján többen gondolják, hogy eredetileg egy dinasztian belüli hatalomátvétel, azaz egy trónralépési ceremónia alkalmára íródott a költemény.⁴³ A Zsolt 71 és 72 kánoni sorrendje is azt a történeti asszociációt kelti, hogy itt az idős Dávid imádkozik fiáért, Salamonért.⁴⁴ A királyi családfát a zsoltár kolofonja (72,20) a másik irányba is kiterjeszti, amikor megnevezi Dávid apját, Isait. A Zsolt

³⁹ Hasonlóan ATKINSON: Study, 133.

⁴⁰ Vö. 2Sám 7,8–14; Zsolt 89; 132.

⁴¹ Hasonlóan SCHREIBER: Gesalbter und König, 167; ATKINSON: Study, 140.

⁴² Lásd fentebb.

⁴³ METTINGER: King and Messiah, 100; KRAUS: Psalmen 60–150, 657; HEIM: Perfect King, 225; GILLINGHAM: Messiah, 222; JANOWSKI: Frucht der Gerechtigkeit, 114; KUSTÁR: Ószövetség király-szövegei, 8; ZENGER: Auslegungen 3, 158; MEINHOLD: Verstehen, 85; STEINHILBER: Fürbitte, 28.

⁴⁴ ZENGER: „Es sollen sich niederwerfen...”, 76; uó: Auslegungen 3, 165.

72 tehát, hasonlóan a pszeudepigráf zsoltárhoz, az ideális uralkodót csakis a dávidi dinasztián belül tudja elképzelni.

2.2 Király és nép

A Zsolt 72 és a SalZsolt 17 királyért mondott könyörgése az individuális dimenzióból hamar átvált a társadalmi vagy belpolitikai dimenzióba. A király mindenekelőtt saját népe körében gyakorolja Istentől kapott hatalmát, ahol legfontosabb feladata az igazságszolgáltatás.⁴⁵ A bíráskodás, illetve igazságszolgáltatás a királyi tisztség egyik primer feladatának számít az Ószövetségben (lásd ISám 8,20) és az ókori Közel-Keleten egyaránt.⁴⁶ Nem meglepő tehát, hogy mindkét költeményben az imakezdetet követő szakasz legfontosabb fogalma: az igazság(osság).

Az eltérő történelmi kontextus miatt azonban különbözik azoknak a köre, ahol a király a bírói tisztét gyakorolja, és megvalósítja igazságos uralmát. A Zsolt 72-ben az igazságszolgáltatás az elnyomottak és elnyomók csoportjának ütközőterében valósul meg (Zsolt 72,2.4.12–14).⁴⁷ Az igazságszolgáltatás tehát szociálpolitikai jellegű, elsődleges célja a szegények védelme.⁴⁸ A SalZsolt 17 társadalmi feszültsége ezzel szemben a bűnösök/idegenek és a szent nép között áll fenn. A király fellépésének célja ez esetben Jeruzsálem megtisztítása, a szent nép összegyűjtése, egy fajta etikai-etnikai helyreállítás.

A SalZsolt 17 az igazságszolgáltatás leírásában nem veszi át a Zsolt 72 kozmikus érdeklődését. A Zsolt 72-ben a király igazságos uralkodásának közvetlen következménye a föld termékenysége (Zsolt 72,3.5–7.15–17). A szociális és a kozmikus dimenziók áthatják egymást, a király áldásközvetítő szerepe mindkét szférára kihat. A SalZsolt 17-ből a termékenység-tematika szinte teljesen hiányzik.⁴⁹ A pszeudepigráf zsoltár egy esetben hozza összefüggésbe az igazságos uralkodást a természet áldásaival, de mindezt *via negativa* fogalmazza meg, megjelenítve egyfajta terméketlenség-tematikát. A SalZsolt 17,18–19 az igazságos uralkodóért fohászoló imarész előzményeként a jog és igazság nélküli időket mutatja be panaszában. Az igazságtalan uralkodásnak pedig kozmikus következményei vannak:

SalZsolt 17,18–19

...az ég felhagyott azzal, hogy esőt csöpögtessen a földre. A mélységből eredő örök források visszaszorultak, mert nem volt közöttük olyan, aki igazságot és jogot gyakorolt volna.⁵⁰

45 SCHREIBER: *Gesalbter und König*, 174–175; VANDERKAM: *Introduction*, 128.

46 JANOWSKI: *Frucht der Gerechtigkeit*, 114–120.

47 Hasonlóan SCHREIBER: *Gesalbter und König*, 175.

48 KUSTÁR: *Ószövetség király-szövegei*, 8; RÓZSA: *A király szociális feladatai*, 246–251.

49 Vö. ROKAY: *Királyi zsoltárok*, 25–27.

50 A gondolat és a megfogalmazás talán az Illés-történetek (1Kir 17–18) befolyása alatt áll, lásd SZABÓ: *Salamon zsoltárai*, 122.

A SalZsolt 17,1–20 panaszarádatából kiderül, hogy az országban nincs béke, ezért a király elsőrendű feladata ennek mielőbbi helyreállítása, vagyis a fellépő királynak azzal kell kezdenie működését, hogy az ellenséges erőket megtörje, a bűnösöket megbüntesse, a felborult egyensúlyi állapotot visszaállítsa. A 21. verstől kezdődő könyörgés éppen ezért legelőször egy legitim, azaz Dávid házából való, Istentől felhatalmazott királyért könyörög, aki visszaállítja a rendet. A Zsolt 72-ben a legitim király már adott, az ő feladata „csupán” az egyensúlyi állapot fenntartása, ami egy másik típusú királyi magatartást igényel.

Nem meglepő ezek után, hogy a király bírói habitusa hangsúlyában jelentősen különbözik a két zsoltárban. A Zsolt 72-ben a megmentő igazságosság áll a középpontban, a büntetés csak egyetlen rövid megjegyzésben kerül megemlítésre, amikor a 72,4 kimondja, hogy a király az igazság és a béke fenntartása érdekében el kell, hogy tiporja, össze kell, hogy törje az erőszakosokat. A SalZsolt 17-ben ellenben a büntető igazságosság dominál. A pszeudepigráf zsoltárban ezért a bírászkodáshoz szervesen kapcsolódnak a Messiás harcos, erőszakos megnyilvánulásai (SalZsolt 17,22.23.30).⁵¹ Az igazságszolgáltatás fő aspektusa a bűnösök és pogányok „összetörése” (SalZsolt 17,22–24).⁵²

A SalZsolt 17 későbbi redaktora is egyetért abban, hogy az új dávidi uralkodónak erővel és hatalommal kell fellépnie, de eszközök tekintetében, elsősorban az Ézs 11 segítségével, átdimenzionálja a militáns király képét.⁵³ A Messiás-király lemond az emberi haderőről, az anyagiakról, a harc szokásos eszközeiről,⁵⁴ ezek helyett Istenben reménykedik, és pusztá szavával győzi le ellenségeit (SalZsolt 17,24–25.33.36).⁵⁵

2.3 Király és a népek

A Zsolt 72 és a SalZsolt 17 dinamikája megegyezik abban is, hogy a társadalmi, illetve belpolitikai dimenzióból egy univerzális, avagy külpolitikai dimenzióba térünk át. Az Isten által felhatalmazott uralkodó hatásköre nem áll meg Izráel határainál, az ideális király egyben univerzális úr. Az igazságos uralkodás következménye, hogy az idegen népek kénytelenek elismerni a király hatalmát és behódolnak neki.

A Zsolt 72,9–11-ben megfigyelhető, hogy egyszerre megfordul a mozgásirány.⁵⁶ A királytól kiinduló eseményeket felváltják a királyra irányuló cselekmények. Ókori uralkodók világhatalmi igénye jut szóhoz ebben a szakaszban. A zsoltár katonai eseményekről nem tudósít, de a népek reakciója megegyezik a harcban legyőzöttek magatartásával. A 9–11 szakasza a terminológiája sok szállal kötődik a bibliai

51 ATKINSON: Theodicy, 554; uő: Study, 134, vö. SZABÓ: Messiás alakja, 9.

52 Vö. Zsolt 2,9.

53 Nincs egyetértés a kutatók között, hogy a SalZsolt 17 kapcsán nem egy pacifista Messiasra kellene-e gondolnunk, aki lemond mindenféle erőszakról, és nem katonai módon lép fel, lásd pl. CHESTER: Messiah and Exaltation, 343; CHARLESWORTH: Messianology, 29. Igazat kell azonban adnunk azoknak, akik hangsúlyozzák, hogy a klasszikus hadieszközökről való lemondás nem jelenti, hogy a Messiás-király fellépése erőszakmentes lenne. Nem emberi eszközökkel, de katonai hatalmat gyakorol ellenségeivel szemben, lásd SCHREIBER: Gesalbter und König, 171; COLLINS: Scepter, 58–59, vö. STUCKENBRUCK: Messianic Ideas, 94–97.

54 Vö. Deut 17,14–20; 20,1.

55 ATKINSON: Study, 142–143; KAISER: Geschichte, 123.

56 Lásd még Zsolt 72,15.17a,b.

Salamon-tradícióhoz, valamint a fogság korának prófétai irodalmával (Ez, Deut-Ézs) mutat rokonságot. A szövegrész a behódolás képét talán a Mik 7-ből és Ézs 49-ből kölcsönzi.⁵⁷

A SalZsolt 17 esetében az idegen népek már a társadalom belső helyreállításánál is szerepet játszottak. A király fellépésének lényege ugyanis részben etnikai természetű: megtisztítani Jeruzsálemet az idegenektől. A 30–31. versekben a népek már kívülről érkeznek, katonai kényszer hatására behódolnak a királynak, és szolgálnak neki. A megtisztított és megszentelt Jeruzsálem már készen áll arra, hogy fogadja a népeket (vö. Ézs 49,22–23; 60). A SalZsolt mindezt jövő időben fogalmazza meg, vízióként látja maga előtt a királyi várost és a népek tiszteletadását.⁵⁸

A SalZsolt 17 későbbi redaktora némileg modifikálja a képet, a népeknek adott kegyelemről írva a 34. versben. Az a király, aki igába hajtja a pogányok fejét, végül „minden nemzetnek irtalmaz”, akik félik az Urat.

Összegzés

A Zsolt 72 mind nyelvi-irodalmi, mind pedig tartalmi-teológiai tekintetben mintát adhatott a SalZsolt 17 szerzője és szerkesztője számára. A SalZsolt 17-ben megfogalmazódik az éppen hatalmon lévő, és a szerző szemében illegitim uralkodók kritikája, valamint a vágy egy JHVH által kirendelt, dávidita király után, aki igazságot szolgáltat saját népe és a világ népei számára. A Szentírást jól ismerő szerzők figyelmét nem kerülhette el, hogy az általuk óhajtott ideálkirály egy-egy határozott arcvonása ott van a Zsolt 72 királyportréjában. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a SalZsolt 17 szerzője maga előtt látta a Salamonnak címzett 72. zsoltárt, s talán magát Salamont is, aki mint 'Dávid fia' bölcsen és igazságosan uralkodott Izráel felett. Újraolvassa a Bibliát, benne a Zsolt 72-t, és aktuális üzenetét alakítja az olvasottakat.

Felhasznált irodalom

- ARNETH, M.: „*Sonne der Gerechtigkeit*”. *Studien zur Solarisierung der Jahwe-Religion im Lichte von Psalm 72* (BZAR 1), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2000.
- ATKINSON, K.: Toward a Redating of the Psalms of Solomon: Implications for Understanding the Sitz Im Leben of an Unknown Jewish Sect, in: JSP 17 (1998), 95–112.
- ATKINSON, K.: Theodicy in the Psalms of Solomon, in: Laato, A. – de Moor, J. C. (ed.): *Theodicy in the World of the Bible*, Leiden – Boston, Brill, 2003, 546–575.
- ATKINSON, K.: *I Cried to the Lord: A Study of the Psalms of Solomon's Historical Background and Social Setting* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism), Leiden – Boston, Brill, 2004.

⁵⁷ A 9–11 feltűnő rokonságot mutat még az Ézs 60-nal, itt azonban az irodalmi függőség iránya vitatott. A véleményekhez lásd DUHM: *Psalmen*, 276; STECK: *Jesaja* 60, 74–75; ARNETH: *Sonne der Gerechtigkeit*, 171–209; ZENGER: „Es sollen sich niederwerfen...”, 84; LEUENBERGER: *Konzeptionen*, 53.

⁵⁸ Vö. STUCKENBRUCK: *Messianic Ideas*, 95–97.

- BRANDENBURGER, St. H.: Der „Gesalbte des Herrn” in Psalm Salomo 17, in: uő – Hieke, Th. (Hg.): *Wenn drei das Gleiche Sagen. Studien zu den ersten drei Evangelien. Mit einer Werkstattübersetzung des Q-Textes* (Theologie 14), Münster, LIT Verlag, 1998, 217–236.
- BROYLES, C. C.: The Redeeming King: Psalm 72’s Contribution to the Messianic Ideal, in: Evans, C. A. – Flint, P. W. (ed.): *Eschatology, Messianism, and the Dead Sea Scrolls* (Studies in the Dead Sea Scrolls and related literature 1), Grand Rapids, Eerdmans Publishing, 1997, 23–40.
- CHARLESWORTH, J. H.: The Interpretation of the Tanak in the Jewish Apocrypha and Pseudepigrapha, in: Hauser, A. J. – Watson, D. F. (ed.): *A History of Biblical Interpretation*, Vol 1: *The Ancient Period*, Eerdmans, Grand Rapids, 2003, 253–282.
- CHARLESWORTH, J. H.: Messianology in the Biblical Pseudepigrapha, in: uő – Lichtenberger, H. – Oegema, G. S. (ed.): *Qumran – Messianism*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1998, 21–52.
- CHESTER, A.: *Messiah and Exaltation. Jewish Messianic and Visionary Traditions and New Testament Christology* (WUNT 207), Tübingen, Mohr Siebeck, 2007.
- COLLINS, J. J.: *The Scepter and the Star: Messianism in the Light of the Dead Sea Scrolls*, Grand Rapids – Cambridge, Eerdmans Publishing, 2010.
- COLLINS, J. J.: Jesus, Messianism and the Dead Sea Scrolls, in: Charlesworth, J. H. – Lichtenberger, H. – Oegema, G. S. (ed.): *Qumran – Messianism*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1998, 100–119.
- DUHM, B. D.: *Die Psalmen*, Freiburg – Leipzig – Tübingen, Verlag J. C. B. Mohr, 21922.
- EISSFELDT, O.: *Einleitung in das Alte Testament unter Einschluß der Apokryphen und Pseudepigraphen sowie der apokryphen- und pseudepigraphenartigen Qumrān-Schriften*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 41976.
- FRANKENBERG, W.: *Die Datierung der Psalmen Salomos. Ein Beitrag zur jüdischen Geschichte* (BZAW 1), Giessen, J. Ricker’sche Buchhandlung, 1896.
- GÁSPÁR, Cs. L.: Salamon zsoltárai, in: *Vigilia* 52/7 (1987) 497–503.
- GILLINGHAM, S.: The Messiah in the Psalms. A Question of Reception History and the Psalter, in: Day, J. (ed.): *King and Messiah in Israel and the Ancient Near East. Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar* (JSOT.S 270), Sheffield, Sheffield Academic Press, 1998, 209–237.
- GRAY, G. B.: The Psalms of Solomon, in: Charles, R. H. (ed.): *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament in English with Introduction and Critical and Explanatory notes to the Several Books*, Volume 2.: *Pseudepigrapha*, Oxford, Clarendon Press, 1913, 625– 652.
- GUNKEL, H.: Psalmen, in: 2RGG 4 (1930), 1609–1627.
- HAHN, F.: *Christologische Hoheitstitel. Ihre Geschichte im frühen Christentum*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1966.
- HEIM, K. M.: The Perfect King of Psalm 72. An “Intertextual” Inquiry, in: Satterthwaite, Ph. E. – Hess, R. S. – Wenham, G. J. (ed.): *The Lord’s Anointed. Interpretation of Old Testament Messianic Texts*, Grand Rapids – Carlisle, Baker Book House – The Paternoser Press, 1995, 223–248.
- JANOWSKI, B.: Die Frucht der Gerechtigkeit. Psalm 72 und die jüdische Königsideologie, in: Otto, E. – Zenger, E. (Hg.): *„Mein Sohn bist du“ (Ps 2,7). Studien zu den Königspsalmen* (SBS 192), Stuttgart, Verlag Katholisches Bibelwerk, 2002, 94–134.
- JANOWSKI, B.: Ein Tempel aus Worten. Zur theologischen Architektur des Psalters, in: Zenger, E. (ed.): *The Composition of the Book of Psalms* (BETL 238), Leuven – Paris – Walpol, Peeters Publishers, 2010, 279–306.
- JONGE, M. DE: The Psalms of Solomon, in: uő (ed.): *Outside the Old Testament* (CCWJCW 4), Cambridge, University Press, 1985, 159–177.

- KAISER, O.: Beobachtungen zur Komposition und *Redaktion der Psalmen* Salomos in: uő: *Gott, Mensch und Geschichte. Studien zum Verständnis des Menschen in seiner Geschichte in der klassischen biblischen und nachbiblischen Literatur* (BZAW 413), Berlin, Walter de Gruyter, 2010, 130–145.
- KAISER, O.: Geschichte und Eschatologie in den Psalmen Salomos, in: uő: *Gott, Mensch und Geschichte. Studien zum Verständnis des Menschen in seiner Geschichte in der klassischen biblischen und nachbiblischen Literatur* (BZAW 413), Berlin, Walter de Gruyter, 2010, 80–129.
- KELLERMANN, U.: *Messias und Gesetz. Grundlinien einer alttestamentlichen Heilserwartung. Eine traditions-geschichtliche Einführung* (Biblische Studien 6), Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1971.
- KRAUS, H.-J.: *Psalmen 60–150* (BKAT 15/2), Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1989.
- KUHN, K. G.: *Die älteste Textgestalt der Psalmen Salomos insbesondere auf Grund der syrischen Übersetzung neu untersucht. Mit einer Bearbeitung und Übersetzung der Psalmen Salomos 13–17* (BWANT 73), Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1937.
- KUSTÁR, Z.: Az Ószövetség király-szövegeinek messianisztikus értelmezése – a 72. zsoltár alapján, in: *Református Tiszántúl* 11/5–6 (2003), 7–10.
- LATTKE, M.: Wie alt ist die Allegorie, dass Christus (Messias) der wahre Salomo sei? Eine wissenschaftliche Anfrage, in: *ZNW* 82 (1991), 279.
- LEUENBERGER, M.: *Konzeptionen des Königtums Gottes im Psalter. Untersuchungen zu Komposition und Redaktion der theokratischen Bücher IV–V im Psalter* (ATHANT 83), Zürich, Theologischer Verlag, 2004.
- LIWAK, R.: Der Herrscher als Wohltäter. Soteriologische Aspekte in den Königstraditionen des Alten Orients und des Alten Testaments, in: Vieweger, D. – Waschke, E.-J. (Hg.): *Von Gott reden. Beiträge zur Theologie und Exegese des Alten Testaments. Festschrift für Siegfried Wagner zum 65. Geburtstag*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1995, 163–186.
- MEINHOLD, A.: Verstehen und Übersetzen. Versuch zu Psalm 72, in: *legach* 4 (2004) 85–107.
- METTINGER, T. N. D.: *King and Messiah. The Civil and Sacral Legitimation of the Israelite Kings* (Coniectanea Biblica. Old Testament Series 8), Lund, CWK Gleerup, 1976.
- OEGEMA, G. S.: *Der Gesalbte und sein Volk. Untersuchungen zum Konzeptualisierungsprozeß der messianischen Erwartungen von den Makkäern bis Bar Koziba* (Schriften des Institutum Judaicum Delitzschianum 2), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1994.
- ROKAY, Z.: A királyi zsoltárok és az Izajás-kutatás, in: Benyik, Gy. (szerk.): *A messiási kérdés. Szegedi Biblikus Konferencia 1995*, Szeged, JATEPress 1997, 25–31.
- ROOSE, H.: *Teilhabe an JHWHs Macht: Endzeitliche Hoffnungen in der Zeit des zweiten Tempels* (Beiträge zum Verthehen der Bibel 7), Münster, LIT Verlag, 2004.
- ROST, L.: *Einleitung in die alttestamentlichen Apokryphen und Pseudepigraphen einschließlich der großen Qumran-Handschriften*, Heidelberg, Quelle & Meyer, 1971.
- RÓZSA, H.: A királyi szociális feladatai a prófétai messiásvárásban, in: Simon, T. L. (szerk.): *Utólérnek téged a szavak. A hetvenéves Sulyok Elemér köszöntése*, Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 2011, 245–260.
- SAUR, M.: *Die Königspsalmen. Studien zur Entstehung und Theologie* (BZAW 340), Berlin, Walter de Gruyter, 2004.
- SCHREIBER, S.: *Gesalbter und König. Titel und Konzeption der königlichen Gesalbten-erwartung in frühjüdischen und urchristlichen Schriften* (BZNW 105), Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2000.

- SCHÜPPHAUS, J.: *Die Psalmen Salomos. Ein Zeugnis Jerusalemer Theologie und Frömmigkeit in der Mitte des vorchristlichen Jahrhunderts* (ALGHJ 7), Leiden, Brill, 1977.
- STECK, O. H.: Der Grundtext in Jesaja 60 und sein Aufbau, in: uő: *Studien zu Tritojesaja* (BZAW 203), Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1991, 49–79. [eredeti megjelenés in: ZThK 83 (1986), 262–296].
- STEINHILBER, M. G.: *Die Fürbitte für den Herrschenden im Alten Testament, Frühjudentum und Christentum. Eine traditionsgeschichtliche Studie*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Theologie, 2010.
- STUCKENBRUCK, L. T.: Messianic Ideas in the Apocalyptic and Related Literature of Early Judaism in: Porter, S. E. (ed.): *The Messiah in the Old and New Testaments*, Grand Rapids, Eerdmans Publishing, 2007, 90–115.
- SZABÓ, X.: *Salamon zsoltárai. Bevezetés – Fordítás – Jegyzetek*, Budapest, Sapientia Főiskola – L'Harmattan, 2009.
- SZABÓ, X.: A messiás alakja és feladatai Salamon zsoltáiraiban, in: *Sapientiana* 4 (2011/1), 1–13.
- VANDERKAM, J. C.: *An Introduction to Early Judaism*, Grand Rapids, Eerdmans, 2001.
- WASCHKE, E.-J.: „Richte ihnen auf ihren König, den Sohn Davids” – Psalmen Salomos 17 und die Frage nach dem Messianischen Traditionen, in: uő: *Der Gesalbte. Studien zur alttestamentlichen Theologie* (BZAW 306), Berlin – New York, 2001, 127–140.
- WHRIGHT, R. B.: Psalms of Salomon (First Century B.C.). A New Translation and Introduction, in: Charlesworth, J. H. (ed.): *The Old Testament Pseudepigrapha*, Volume 2.: *Expansions of the “Old Testament” and Legends, Wisdom and Philosophical Literature, Prayers, Psalms, and Odes, Fragments of Lost Judeo-Hellenistic Works*, Garden City – New York, Doubleday & Company, 1985, 639–397.
- WHRIGHT, R. B.: *The Psalms of Salomon. Critical Edition of the Greek Text* (Jewish and Christian Texts in Contexts and Related Studies 1), London – New York, T & T Clark, 2007.
- WILSON, G. H.: King, Messiah, and the Reign of God. Revisiting the Royal Psalms and the Shape of the Psalter, in: Flint, P. W. – Miller, P. D. (ed.): *The Book of Psalms. Composition and Reception* (VT.S 99), Leiden – Boston, E. J. Brill, 2005, 391–406.
- ZENGER, E.: Königpsalmen, in: NBL 3 (1995), 510–513.
- ZENGER, E.: „Es sollen sich niederwerfen vor ihm alle Könige.” Redaktionsgeschichtliche Beobachtungen zu Psalm 72 und zum Programm des messianischen Psalters Ps 2–89, in: Otto, E. – Zenger, E. (Hg.): *„Mein Sohn bist du“ (Ps 2,7). Studien zu den Königpsalmen* (SBS 192), Stuttgart, Verlag Katholisches Bibelwerk, 2002, 66–94.
- ZENGER, E.: *Psalmen Auslegungen*, Band 3: *Dein Angesicht suche ich*, Freiburg – Basel – Wien, Verlag Herder, 2003.
- ZENGER, E.: Das Buch der Psalmen, in: uő (Hg.): *Einleitung in das Alte Testament*, Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, 2008, 348–370.